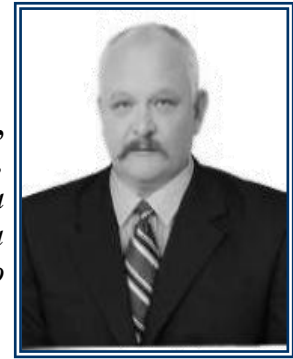

УДК 342.814

Андрухів Ігор Олексійович,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії держави і права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ПОЧАТОК «НОВОЇ» АНТИРЕЛІГІЙНОЇ КАМПАНІЇ В 1961 РОЦІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

У статті проаналізовано нормативно-правову базу розпочатої в 1961 році «нової» антирелігійної кампанії, розкрито основні форми й методи та показано її наслідки.

Ключові слова: радянська влада, антирелігійна кампанія, свобода совісті й віросповідань.

Постановка проблеми. Питання свободи совісті й віросповідань завжди було і є центральним у структурі будь-якого державного механізму. В умовах радянського режиму цьому питанню надавалося особливого значення, коли за допомогою різних способів і методів режим намагався знищити релігію як світоглядну ідеологію, проводячи взамін політику тотальної атеїзації. Один із таких останніх наступів антирелігійної кампанії, що тривав до середини 70-х рр., було розпочато в 1961 р. Власне, предметом дослідження цієї статті є розкриття нормативно-правової бази, механізму, форм і методів чергової антирелігійної кампанії, розпочатої в 1961 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти правового забезпечення радянським режимом свободи совісті й віросповідань розглядалися В. Пашенком, В. Войналовичем, О. Лисенком, В. Марчуком, А. Коридоном, В. Сергійчуком, І. Нагаєвським та іншими.

Постановка завдання. Метою статті є поглиблення історико-правових знань про дотримання радянською владою гарантованих Конституціями СРСР і УРСР свободи совісті й віросповідань та реального відображення стану цих проблем на початку 60-х років ХХ ст.

Вклад основного матеріалу дослідження. Початок 60-х рр. ХХ ст. ознаменувався вступом радянської системи в нову фазу свого розвитку – побудову комуністичного суспільства, курс на який було офіційно проголошено в жовтні 1961 року ХХІІ з'їздом КПРС. Відповідно це вимагало і докорінної зміни векторів внутрішньої і зовнішньої політики, а також ідеологічної роботи. Основні напрямки виховання людини комуністичного суспільства ставили за мету звільнити її «від всякої утопії», у тому числі й від «релігійної», оскільки комунізм і релігія були ідеологічно несумісними. Водночас, як і в попередні десятиліття, церква як духовна інституція мала право на існування, але її діяльність визначалася політикою КПРС. Саме з її подачі на початку 60-х рр. зазнають певних змін форми й методи боротьби з релігією. Зокрема, проведений у вересні-жовтні 1960 року аналіз релігійної ситуації в УРСР дав підстави для вироблення конкретного плану дій і відповідних заходів щодо нового наступу як проти Російської православної церкви (РПЦ) зокрема, так і релігії загалом. Виконавцем виробленої КПРС стратегії політики держави у сфері релігії та державно-церковних стосунків була Рада у справах

РПЦ при Раді Міністрів СРСР (РС РПЦ) та її уповноважені в УРСР і областях. Так, у постанові ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» від 9 січня 1961 року, зокрема, відзначалося, що партійні організації на місцях не реагують належним чином на прояви націоналізму, космополітизму, аполітичності, «іноді займають пасивну позицію по відношенню до ворожої марксизму-ленінізму ідеалістичної, релігійної ідеології». Відповідно вимагалось посилити роботу як стосовно викорінення «релігійних пережитків», так і в питанні «комуністичного виховання трудящих» [2, арк. 4-5]. А в постанові від 13 січня 1961 року «Про заходи щодо ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства про культу» від радянсько-партійних органів на місцях вимагалось «активізувати боротьбу з порушниками законодавства про культу». Найактивніших порушників пропонувалось притягувати до кримінальної відповідальності, а незареєстровані церкви й молитовні будинки, у яких незаконно відправлялися богослужіння, наказувалось закривати й використовувати їх для господарських та інших потреб [2, арк. 6-7].

Таким чином, головна стратегічна лінія партії була спрямована на запровадження жорсткого контролю та регламентування діяльності церкви в рамках чинного релігійного законодавства. Однак слід зазначити, що цей процес був одностороннім, оскільки дотримання законодавства вимагали від релігійних організацій, а для партійно-урядових структур часто «закони були неписані».

Безперечно, що найбільший вплив релігії був на теренах західних областей УРСР, де, крім РПЦ, діяли нелегально «невозз'єднані» греко-католицькі священники, «покутники» та представники протестантських течій – адвентисти, єгови́сти, п'ятдесятники та ін. Наприклад, у Станіславській області станом на січень 1961 року нелегальні греко-католики активно діяли в понад тридцяти населених пунктах [5, с. 98].

З метою припинення їх діяльності РС РПЦ 7 січня 1961 року обговорила питання «Про посилення роботи Ради з ліквідації залишків унії в західних областях Української РСР» й затвердила відповідний план заходів [3, арк. 25-27]. Від уповноважених в областях вимагалось посилити «контроль за діяльністю невозз'єднаних священників і за знятими з реєстрації культовими спорудами», а з метою послаблення впливу священників РПЦ наказувалось не дозволяти їм обслуговувати дві й більше релігійних громад, не давати уповноваженим згоду на призначення священників у малочисельні громади; здійснювати систематичний контроль за проповідями священників, залучаючи до цього районні групи сприяння уповноваженому; вимагати від єпархіальних єпископів, щоб вони не посвячували у духовний сан громадян, які закінчили радянські вищі й середні технічні навчальні заклади, а також вимагати від єпископів, щоб вони заздалегідь інформували уповноважених РС РПЦ про осіб, яких мають намір висвятити на священників чи відправити на навчання в духовні семінарії тощо [4, арк. 320-322].

Отже, окремі вказівки РС РПЦ явно суперечили чинному законодавству, обмежували свободу дій як єпископів і духовенства, так і релігійних громад.

На реалізацію запропонованих РС РПЦ заходів оперативно відреагували обкоми та облвиконкоми. Так, Станіславський (з 1962 р. – Івано-Франківський) обком КПУ організував для перших і других секретарів та завідуючих відділами пропаганди райкомів партії спеціальний науково-практичний семінар із питань атеїстично-пропагандистської роботи й законодавства про культу, а облвиконком ухвалив розпорядження, яким забороняв священникам «ходіння по хатах зі свяченою водою і колядою» та «збір грошей» під час цих заходів. У населених пунктах від керівництва сільських рад та комісій сприяння при райвиконкомах вимагалось «встановити спостереження за поведінням церковників» і

«про всі випадки порушення радянського законодавства з боку церковників негайно інформувати облвиконком та уповноваженого РС РПЦ» [3, арк. 5-8].

7 лютого 1961 року ЦК КПРС ухвалив чергову постанову «Про записку Ради в справах РПЦ при РМ СРСР», на основі якої РМ СРСР видала 16 березня 1961 року таємне розпорядження № 263 «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури та інструкції про застосування законодавства про культури». Розпорядження зобов'язувало місцеві органи влади здійснювати «суворий контроль за виконанням законодавства про культури», «своєчасно вживати заходи для усунення порушень законодавства духівництвом і релігійними громадами». Водночас уповноваженим і представникам влади на місцях наказувалося «не вдаватися до незаконного зняття з реєстрації релігійних громад», «закриття культових споруд» тощо [3, арк. 202].

Таким чином, січневі й лютневі постанови ЦК КПРС і КПУ, розпорядження РМ СРСР від 16 березня, а також вказівки й плани заходів РС РПЦ у сукупності й започаткували новий антирелігійний наступ, який мав завершитися повною перемогою над «релігійним мракобіссям».

На виконання розпорядження РМ СРСР по всій вертикалі владних органів уповноваженими РС РПЦ було розроблено конкретні заходи й плани дій. Наприклад, в ухвалі Станіславського облвиконкому від 5 травня 1961 року постанову «Про виконання розпорядження РМ СРСР від 16 березня 1961 року» було заплановано такі заходи:

- 1) до 01.01.1962 р. повністю закінчити вивчення складу релігійних громад та вирішити доцільність їх перереєстрації;
- 2) перевірити плани та встановити правильність користування релігійними громадами земельними ділянками та будовами, залишивши в їх користуванні лише земельні ділянки і всі будови, які знаходяться в межах церковної огорожі тільки зареєстрованої церкви;
- 3) взяти на баланс місцевих рад всі приходські будинки, господарські будівлі, земельні ділянки, які розміщені за межами церковної огорожі. Служитель культу, який залишається в приходському будинку, користується житловою площею і земельною ділянкою згідно з існуючими нормами;
- 4) виключити з користування релігійних громад цвинтарні ділянки, а якщо діюча церква стоїть на цвинтарі, надати релігійній громаді належну ділянку землі навколо церкви по 10 метрів;
- 5) розшукати ключі від усіх незареєстрованих церков і передати їх в сільські ради на збереження;
- 6) до 1 грудня 1961 року забезпечити проведення перевірок у всіх діючих церквах наявності описів майна, переданого в користування релігійним громадам;
- 7) провести відповідну роботу з релігійними громадами в питанні перенесення з полів, шляхів, вулиць й інших місць хрестів та каплиць».

Крім того, перед обласним управлінням міліції було поставлено завдання «посилити боротьбу з бродячими т. з. невозз'єднаними уніатами-священниками, які займаються місіонерською релігійною діяльністю по приватних будинках та в незареєстрованих церквах», а також «виявляти та присікати діяльність осіб, які займаються нелегальним виготовленням та збутом речей релігійного культу» [2, арк. 202-203].

Основний удар на місцях було спрямовано на підрив матеріального становища священників. З цієї метою по лінії райвиконкомів та райфінвідділів розпочався процес обліку земельних ділянок та приходських будинків, які належали священникам і релігійним громадам. Тут зазначимо, що до 16 березня 1961 року, тобто до часу виходу розпорядження РМ СРСР, релігійні громади не укладали договорів із сільрадами на земельні

ділянки під культові споруди та приходські будинки, а зазвичай виробляли лише на них у комунгоспах технічну документацію без погодження із сільрадами. З появою розпорядження РМ СРСР сільради стали вважати проживання священників у приходських будинках «нечуваною розкішшю», оскільки житлова площа значно перевищувала встановлені норми. А оскільки окремі священники ще й мали помешкання в містах, то приходські будинки вважалися ледь не «дачами» й підлягали конфіскації. Зокрема, у розпорядженні Станіславського облвиконкому від 29 червня 1961 року від голів райвиконкомів та сільських Рад вимагалось використовувати конфісковані приходські будинки під «більш потрібніші заклади», а священників переселити у «скромніші помешкання». Майже в усіх конфіскованих приходських будинках після незначної реконструкції було розміщено шкільні класи, дитячі садки, фельдшерсько-акушерські пункти, сільради тощо. Всього до 1 жовтня 1961 року у Станіславській області було конфісовано 73 приходські будинки, 29 з яких передано під шкільні класи, 22 – під медичні заклади, 5 – під будинки побуту, а 17 – під гуртожитки. Стосовно священників, то вони могли винаймати в селі помешкання, але за кварплату. Відповідно до існуючих тарифів, мали сплачувати собисто, а не релігійна громада [3, арк. 226].

Крім того, релігійним громадам було категорично заборонено будувати нові приходські будинки без дозволу місцевих органів влади й уповноваженого. На господарів, які самовільно розпочали будівництво приходських будинків на власних присадибних ділянках, накладалися штрафи у дві й більше тисяч карбованців, а будинок змушували розібрати [2, арк. 35].

Особливо прискіпливим був уповноважений РС РПЦ та органи самоврядування при перереєстрації релігійних громад. Відповідно вишукувалися різні причини, щоб зняти громаду й культову споруду з реєстрації. Культові приміщення, як правило, знімали з реєстрації з причини їх «аварійності», відсутності священника, а також унаслідок укрупнення релігійних громад. Вдавалися й до такої форми, як збільшення для громад податкових платежів, несвоєчасне сплатення яких теж ставало причиною для зняття релігійної громади з реєстрації [2, арк. 37].

Активну роботу з виявлення порушень законодавства про культу релігійними громадами і священниками проводили й активісти з «Комісії сприяння уповноваженим Ради в справі РПЦ», створених при райвиконкомах та сільрадах відповідно до розпорядження РМ СРСР від 16 березня 1961 року. Вони повідомляли уповноваженого про порушення, допущені священниками під час богослужінь чи при виконанні треб. Наприклад, «ліве» освячення хати, хрещення дитини, поховання покійника без відповідного запису в книзі реєстрації треб було підставою для відсторонення такого священника уповноваженим на один-три місяці від виконання священничих обов'язків або ж взагалі зняття його з реєстрації.

Посилювався і фіскальний тиск на священників, зокрема знімався податок від реалізації свічок, вина для проведення святого Причастя та наданих треб [3, арк. 103]. Релігійним громадам було наказано закрити розрахункові рахунки в ощадкасах і відкрити в банках, що створювало додаткові проблеми. Невчасне оформлення фінансових документів теж було підставою для зняття громади з реєстрації.

З метою усунення від пастирської діяльності «неблагонадійних» священників за наказом РС РПЦ Московська патріархія 18 квітня 1961 року видала розпорядження, яким зобов'язала єпархіальні управління західних областей України в найкоротший термін провести заміну «Грамот про призначення» в парафію на «Укази про призначення». Власне, сам зміст цих документів від зміни назви нічим не відрізнявся. Це було зроблено для того, щоб згідно з розпорядженням РМ СРСР від 16 березня 1961 року уповнова-

женому надавалося право впливати на кадрові питання, тобто без його згоди єпископ не мав права особисто призначати священників у парафії чи проводити їх ротацію, так само як і не мав права без дозволу уповноваженого надавати священнику для обслуговування дві й більше парафій. Відповідно, щоб уповноважені РС РПЦ отримали змогу вплинути на кадрові питання, і була запроваджена для священників заміна «грамот» на «укази». А оскільки священників й так було удвічі менше, ніж парафій, то після проведеної ротації кількість знятих з реєстрації релігійних громад ще більше зросла. Так, за даними звіту уповноваженого РС РПЦ у Станіславській області, «внаслідок такого підходу із 612 церков, де до 1 червня ц. р. регулярно проводилися релігійні служби, у 212 церквах з 1 липня ц. р. вони припинилися. На той час було 226 священників, із яких 41 чол. служив в 1 церкві і 179 чол. служили у 2-х церквах. До проведення цього заходу всі священники служили у 2-х церквах, деякі з них – у 3, 4 і 5, а окремі – навіть у 6 і 7 церквах» [3, арк. 106].

Необхідно зазначити, що під час ротації священників та об'єднання парафій, які залишилися без священників, грубо порушувалося не лише чинне законодавство, а й права вірян. Наприклад, вірян 212 знятих із реєстрації до 1 червня 1961 року релігійних громад сплачували фіксований податок за цілий рік, оскільки податок сплачувався на початку року. Однак кошти цим громадам за півроку райфінвідділи так і не повернули. Такий же податок із доходу сплачували й переміщені в «бідніші» парафії священники, яким теж не була повернута різниця з податку.

Важливо відзначити й те, що розпорядженням РМ СРСР від 16 березня 1961 року священникам і так званим «церковним людям» (дяки, дзвонарі, паламарі та інші) було заборонено входити до складу церковних двадцятків. Водночас уповноважений отримав право відводити кандидатури до двадцятків і пропонувати «своїх» людей. Як відзначалося в розпорядженні, це робилося для того, щоб «не допустити проникнення в церковний орган самоуправління колишніх німецьких посібників, бандитів і націоналістів (*тобто членів ОУН-УПА. – І. А.*), які раніше ховалися за цим органом і мали для себе джерело прибутку, не займаючись суспільно-корисною працею, активізували діяльність церкви» [3, арк. 109]. У той же час уповноважений через «своїх людей» у церковних двадцятках отримав можливість повного контролю над релігійними громадами та діяльністю священників, участь яких у житті громади була максимально обмежена.

Незважаючи на те, що названі вище заходи значно обмежували права й діяльність священників у парафіях, все ж Архиєрейський собор за наполяганням РС РПЦ при РМ СРСР покійно вніс у липні 1961 року зазначені вище зміни до статуту РПЦ. Таким чином, ієрархи своїми ж руками «рубали гілку», на якій фактично і трималася церква, оскільки священники втратили вплив на громаду й опинилися в повній залежності від уповноваженого.

В 1961 року у західних областях розпочалася й кампанія зі знищення придорожніх христів та капличок, які вважалися «пережитками релігійного культу». Чимало із цих «пережитків» були не лише релігійного, а й історичного характеру, приурочені подіям скасування панщини, 950-річчя хрещення Русі-України, пам'яті полеглих борців за волю України тощо. Але всі вони без винятку вважалися «церковною наочною пропагандою» і підлягали знищенню. Як відзначалося в доповідній записці уповноваженого РС РПЦ у Станіславській області «Про придорожні хрести» від 20 липня 1961 року, за півроку на території 12-ти районів області було знято й розібрано 890 пам'ятних христів та 93 каплички [3, арк. 105].

У липні 1961 року уповноважений РС РПЦ у Станіславській області запропонував план «реформування» єпархії шляхом об'єднання її з Чернівецькою. Пропонувалося також

при проведенні об'єднання здійснити повну ротацію кадрів – священиків зі Станіславщини перевести в парафії Буковини, а звідти – на Прикарпаття. На його думку, це дало б можливість «очистити» церкви Станіславщини від «залишків уніатства», оскільки Чернівецька єпархія завжди була православною. У зв'язку з цим, колишні греко-католики серед православного населення Буковини змушені були б швидко забути про греко-католицькі обряди [3, арк. 126]. Але оскільки це могло призвести до масового невдоволення вірян, то від такої «реорганізації» РС РПЦ відмовилася.

Із метою посилення контролю за дотриманням громадянами «соціалістичної законності» Президія Верховної Ради УРСР 15 грудня 1961 року ухвалила положення «Про адміністративні комісії». Вони створювались у складі не менше 7-ми осіб (голова, заступник, секретар і 4 члени) при районних і міських виконавчих комітетах Рад депутатів трудящих. Головне їхнє завдання полягало у вихованні громадян щодо дотримання в повсякденному житті закону і «бережливого ставлення до соціалістичної власності, дотримання правил соціалістичного співжиття». Комісія мала право накладати адміністративні санкції, серед яких найчастіше фігурували штрафи на релігійних активістів із протестантських об'єднань за порушення релігійного законодавства та на «невозз'єднаних» греко-католицьких священиків [3, арк. 265].

Заступник уповноваженого РС РПЦ в УРСР М.Гладаревський, який відвідав Станіславську область з інспекційною перевіркою, у доповідній записці від 20 грудня 1961 року відзначав, що партійно-радянські органи влади провели певну роботу з посилення контролю за виконанням законодавства про культу та з атеїстичного виховання «по відриву населення від релігії і церкви», а саме: посилювався контроль за дотриманням законності в діяльності релігійних громад і духівництва; вирішувалося «питання про використання недіючих церковних приміщень»; переглядалися «договори на користування релігійними громадами і духівництвом земельними ділянками і будівлями»; було взято «на баланс приходські житлові будинки»; посилено «боротьбу з бродячими уніатськими елементами»; перевірялася «фінансова діяльність духівництва, релігійних громад та правильність обкладання податком служителів культу»; активізували роботу «громадські комісії (групи) сприяння при міськрайвиконкомах з контролю за виконанням законодавства про культу». За його словами, крім 212 знятих з реєстрації релігійних громад у першому півріччі, в другому півріччі було знято ще 26 релігійних громад та 24 церкви, а в 207 церквах богослужіння «припинилися» з причини «відсутності» священиків [5, арк. 98].

Таким чином, упродовж 1961 р. тільки в Станіславській області фактично було позбавлено права на свободу совісті й віросповідань 445 релігійних громад.

Чимало культових споруд, знятих з реєстрації і закритих, продовжували стояти пустою, викликаючи невдоволення серед віруючих та спонукаючи їх писати скарги і заяви у вищі радянсько-партійні інстанції з вимогою відкрити церкву й дозволити богослужіння. Зокрема, в Станіславській області наприкінці 1961 року «не використовувалися для соціально-культурних потреб» 94 церкви, тоді як, за словами згаданого вище М. Гладаревського, «в окремих селах цих районів культосвітні установи, школи знаходяться в непристосованих приміщеннях, а іноді і в аварійних, але для покращення їх умов церковні будинки не використовуються». [4, арк. 203-205].

І все ж, незважаючи на розпочату антирелігійну кампанію, започатковану розпорядженням РМ СРСР 16 березня 1961 року, релігійне життя в західних областях УРСР продовжувало виривати як в легальних, так і нелегальних формах. Про це свідчать факти діяльності «невозз'єднаних» греко-католицьких священиків, «покутників», представників різних протестантських об'єднань, а також офіційні дані про релігійну обрядовість.

Зокрема, у Станіславській області впродовж січня-жовтня 1961 року народилося 23335 дітей, з яких 12900 (55,2%) було офіційно охрещено, а із 7959 померлих осіб 4454 (56,0%) було поховано за релігійним обрядом [4, арк. 202].

Висновки. Таким чином, вищесказане дає підстави стверджувати, що:

1. Початок 1961 р. характеризується новим наступом на релігію, правовою підставою для якого стали постанови КПРС і КПУ, а також розпорядження РМ СРСР від 16 березня 1961 року «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури та інструкції про застосування законодавства про культури», якими було визначено для радянсько-партійних органів на місцях форми й методи з проведення кампанії масової атеїзації населення.

2. Розпорядження РМ СРСР від 16 березня 1961 року надавало широкі повноваження уповноваженим РС РПЦ на місцях, а також місцевим органам влади, внаслідок дій яких упродовж року було проведено перереєстрацію релігійних громад і ротацію священничих кадрів, що в кінцевому результаті призвело до зняття з реєстрації значної кількості релігійних громад і закриття культових споруд.

3. Спрямовані проти священників заходи з обмеження їхнього впливу на релігійне життя громади та погіршення матеріального становища хоча й призвели до послаблення їх соціального статусу, однак на загальний стан релігійності суттєво не вплинули. Навпаки, вжиті заходи не стільки «відривали населення від релігії», скільки сприяли формуванню подвійних стандартів моралі та негативного ставлення до радянської системи і її політики в питанні релігії. Водночас сильний вплив релігії продовжував існувати на рівні сімейних традицій, які були набагато міцнішими й впливовішими, ніж комуністична ідеологія та науковий атеїзм.

4. Важливу роль у протистоянні політиці атеїзації, збереженні релігійних традицій відіграла, особливо в західних областях УРСР, нелегальна діяльність «невозз'єднаних» греко-католицьких священників, «покутників», представників різних протестантських об'єднань.

Список використаних джерел

1. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В.В.Гордієнко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 107 – 119.
2. Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-389 сч, оп. 1, спр. 20. Переписка о деятельности Русской православной церкви, 234 арк.
3. Там само, спр. 21. Переписка о деятельности Русской православной церкви, 265 арк.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 5205. Копія исходящего письма в ЦК КПСС, справка отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при СМ СССР по УССР и др. организаций по вопросам научно-атеистической пропаганды. Церкви, молитвенные дома и др. вопросам, 407 арк.
5. Там само, спр. 5408. Письма, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при СМ СССР по УССР и др. организаций по вопросам научно-атеистической пропаганды. Церкви, молитвенные дома и др. вопросам, 157 арк.

*Андрухів І. А. Начало «новой» антирелигиозной кампании
в 1961 году и её последствия*

В статье проанализировано нормативно правовую базу начатой в 1961 году «новой» антирелигиозной кампании; раскрыто её основные формы и методы и показаны её последствия.

Ключевые слова: советская власть, антирелигиозная кампания, свобода совести и вероисповеданий.

*Andrukhiv I. O. Beginning of «new» antireligious campaign
in 1961 and its consequences*

The article it is analysed normatively legal base of begun in 1961 year «new» antireligious campaign; its basic forms and methods have been exposed and its consequences have been show.

Key words : soviet power, antireligious campaign, right of conscience and religion.

